Naslovnica: Odziv flehmen pri vrsti domačega kozla (Capra aegagrus hircus). *Avtor: Friedrich Böhringer.*

Proteus
Izhaja od leta 1933
Mesečnik za poljudno naravoslovje

Izdajatelj in založnik:
Prirodoslovno društvo Slovenije
Odgovorni urednik:
prof. dr. Radovan Komel
Glavni urednik: dr. Tomaž Sajovic
Uredniški odbor:
Sebastjan Kovač
prof. dr. Milan Brumen
dr. Igor Dakskobler
asist. dr. Andrej Godec
akad. prof. dr. Matija Gogala
dr. Matevž Novak
prof. dr. Gorazd Planinšič
prof. dr. Mihael Jožef Toman
prof. dr. Zvonka Zupanič Slavec
dr. Petra Draškovič Pelc

http://www.proteus.si
prirodoslovno.drustvo@gmail.com
© Prirodoslovno društvo Slovenije, 2021.
Vse pravice pridržane.
Razmnoževanje ali reproduciranje celote ali posameznih delov brez pisnega dovoljenja izdajatelja ni dovoljeno.

Lektor: dr. Tomaž Sajovic
Oblikovanje: Eda Pavletič
Angleški prevod: Andreja Šalamon Verbič
Priprava slikovnega gradiva: Marjan Richter
Tisk: Trajanus d.o.o.

Svet revije Proteus*:*
prof. dr. Nina Gunde - Cimerman
prof. dr. Lučka Kajfež - Bogataj
prof. dr. Tamara Lah - Turnšek
prof. dr. Tomaž Pisanski
doc. dr. Peter Skoberne
prof. dr. Kazimir Tarman

Proteus izdaja Prirodoslovno društvo Slovenije. Na leto izide 10 številk, letnik ima 480 strani. Naklada: 1.600 izvodov.
Naslov izdajatelja in uredništva: Prirodoslovno društvo Slovenije, Poljanska 6, 1000 Ljubljana, telefon: (01) 252 19 14.
Cena posamezne številke v prosti prodaji je 5,50 EUR, za naročnike 4,32 EUR, za upokojence 3,55 EUR, za dijake in študente 3,36 EUR.
Celoletna naročnina je 43,20 EUR, za upokojence 35,50 EUR, za študente 33,60 EUR. 5 % DDV in poštnina sta vključena v ceno.
Poslovni račun: SI56 6100 0001 3352 882, davčna številka: SI 18379222. Proteus sofinancira: Agencija RS za raziskovalno dejavnost.
Vsi objavljeni prispevki so recenzirani.

Proteus (tiskana izdaja) ISSN 0033-1805
Proteus (spletna izdaja) ISSN 2630-4147

Uvodnik

Arhitektura je bivanje v zgradbi, je življenje z njo. Arhitektura zato ni nikoli dokončana in nikoli dokončna.

(Borut Juvanec, upokojeni profesor arhitekture.)

V prejšnjem uvodniku sem s sledečim navedkom napovedal današnjega: »Arhitekturna teorija pravi, da ni vsaka stavba arhitektura. Ključna je komponenta presežne vrednosti objekta, da nekaj postane arhitekturni objekt. Pri zadružnih domovih pa kljub pomanjkanju presežka funkcija, združevalna moč projekta in umeščenost v prostor naredijo te stavbe za arhitekturne objekte. […] Presežna vrednost – ne zgolj zgrajenega arhitekturnega objekta, ampak projekta – je v njegovi organizacijski strukturi, v razširjanju znanja, kulturni dejavnosti, tudi v nadvse premišljeni materialni logistiki […]. Vsi ti elementi ne sodijo v uveljavljeni okvir presojanja o arhitekturi, vendar upamo, da bo naša raziskava spodbudila razmislek o kriterijih arhitekture.« Navedek je iz intervjuja s kuratorsko ekipo slovenskega paviljona *Skupno v skupnosti. Sedemdeset let zadružnih domov kot družbene arhitekture* na lanskem beneškem arhitekturnem bienalu. Intervju je bil z naslovom *Mi gradimo zadružne domove. Zadružni dom gradi nas* 13. novembra lani objavljen v *Sobotni prilogi Dela*, navedeno razmišljanje pa problematizira vprašanje »presežne vrednosti«, ki stavbo »povzdigne« v arhitekturo, in to na podlagi velikega projekta gradnje zadružnih domov v Jugoslaviji takoj po drugi svetovni vojni. Projekt je namreč popolnoma razrušil »uveljavljeni okvir presojanja o arhitekturi«.

Prvo vprašanje je, kakšna sta »uveljavljeni okvir presojanja o arhitekturi« in znotraj takega okvira »presežna vrednost«, ki iz stavbe naredi arhitekturo, drugo vprašanje pa je, v čem je »presežna vrednost« pristnega demokratičnega socialističnega pojava zadružnih domov. Umetnostna zgodovinarka Martina Malešič v intervjuju na prvo vprašanje neposredno ne daje nobenega jasnega odgovora: »Arhitekturna teorija pravi, da ni vsaka stavba arhitektura. Ključna je komponenta presežne vrednosti objekta, da nekaj postane arhitekturni objekt.« Mnogo bolj neposredna je pri odgovoru na drugo vprašanje: »Pri zadružnih domovih pa kljub pomanjkanju presežka funkcija, združevalna moč projekta in umeščenost v prostor naredijo te stavbe za arhitekturne objekte.« Zadružni domovi sami po sebi niso presežek, po »uveljavljenem presojanju o arhitekturi« torej niso arhitektura, so pa arhitektura zaradi »funkcije, združevalne moči projekta in umeščenosti v prostor«. Malešič je bila

še izčrpnejša: »Presežna vrednost – ne zgolj zgrajenega arhitekturnega objekta, ampak projekta – je v njegovi organizacijski strukturi, v razširjanju znanja, kulturni dejavnosti, tudi v nadvse premišljeni materialni logistiki […]. Vsi ti elementi [pa] ne sodijo v uveljavljeni okvir presojanja o arhitekturi […].«

Iz presežne vrednosti projekta zadružnih domov lahko *kot negativ* razberemo, kakšna je (bila) arhitektura, ki (je) nastaja(la) po »uveljavljenih merilih«. Ta merila je narekoval - in vsaj v nekem globljem smislu še vedno narekuje - mednarodni arhitekturni slog modernizma (slog se je rodil v prvi polovici 20. stoletja, zaznamuje ga uporaba novih materialov - stekla, jekla in betona, najbolj znana arhitekta sta bila Mies van der Rohe, 1886-1969, in Le Corbusier, 1887-1965, v Jugoslaviji pa je umetnostna usmeritev modernizma v marsičem bila celo »uradna« umetnost). O tem veliko pove finski arhitekt Juhani Pallasmaa (1936-) v svojem besedilu z naslovom *Identiteta, domačnost in bivališče. Opombe k fenomenologiji doma* (*Identity, intimacy and domicile. Notes on the phenomenology of home*). Kot tipični zgled modernistične arhitekture navaja Hišo Farnsworth, ki jo je za naročnico dr. Edith Farnsworth kot zatočišče ob koncih tedna v neokrnjeni naravi v bližini Chicaga v letih od 1945 do 1951 zasnoval in zgradil Mies van der Rohe. Enoprostorska hiša ima obliko kvadra, sestavljajo jo belo pobarvana jeklena konstrukcija in steklene stene. Hiša je že, ko je bila zgrajena, postala ikonična arhitektura. Občudovalci so jo množično hodili občudovat. Naročnica se je v stekleni hiši vsem na očeh počutila kot »žival v kletki«. Na koncu se je obupana izselila iz nje. Hiša je bila »zgolj« *razstavni predmet, umetniška instalacija*, nikakor pa ne *dom*. Ali kot je Pallasmaa zapisal: modernistična arhitektura ne »kaže« nobenega sočutja do stanovalcev, je avtistična in se nanaša sama nase, z drugimi besedami, je abstraktni in odtujeni estetski fetišizem.

Zadružni domovi so (bili) nekaj popolnoma nasprotnega, nekaj tudi popolnoma posebnega. Preden pa se posvetimo temu »posebnemu« zadružnih domov, moramo priklicati iz zgodovinskega spomina neko drugo arhitekturo, ki jo po merilih »modernizma« sploh ne bi smeli imeti za arhitekturo: ta »arhitektura« je vernakularna arhitektura - bolj razumljivo povedano, ljudska arhitektura. To je »najpreprostejša arhitektura, ki ni bila namenjena ne bogovom, ne kraljem in ne mrtvim, pač pa navadnim ljudem za vsakodnevno bivanje in delo […]. Ni delo profesionalcev, ki so poznali materiale, tehnologije, tehnike in velike arhitekture preteklih časov in so do teh spoznanj prišli v šolah. Vernakularna arhitektura je delo skromnih razmer, malih zahtev. Ampak – najpomembneje je to, da to ni mala, nepomembna, neopazna ali grda, slaba arhitektura.« Citat je iz uvoda sijajne monografije v petih delih, ki ima naslov *Arhitektura Slovenije. Vernakularna arhitektura* in jo je napisal zdaj že upokojeni profesor na Fakulteti za arhitekturo Borut Juvanec. Takoj k temu citatu pa moramo dodati še razmišljanje profesorja Petra Fistra iz predgovora k monografiji, ki razkriva bistveno razliko med modernizmom in tako imenovano ljudsko arhitekturo: »Razliko od vse preveč globalnih meril, ki današnjega človeka z njegovimi posebnimi potrebami in merili ne upoštevajo več kot merilo za arhitekturo in ki zato ustvarjajo ne le anonimno in odtujeno arhitekturo, ampak oblikujejo celo posebno nasilje nad njegovo lastno kulturo bivanja, je namreč mogoče spoznati prav v okvirih vernakularne arhitekture preteklih generacij. *To so tiste posebne vrednote, ki so resnično omogočile graditeljem (in arhitektom …), da so v nastajanje, ohranjanje in razvoj stavbarstva vključevali tudi ustvarjalnost človeka uporabnika, ki je bil tako njegova resnična vsebina in s tem tudi merilo.*«

Juvanec je v svojem uvodu zapisal spoznanje, ki je v popolnem nasprotju s sámo po sebi umevnim razumevanjem arhitekture: »Arhitektura ni umetniško delo, ki je popolno, nedosegljivo in neponovljivo: arhitektura ni govorjenje o njej, ni planiranje ne projektiranje, niti gradnja in ne zgrajena stavba. *Arhitektura je bivanje v zgradbi, je življenje z njo. Arhitektura [zato] ni nikoli dokončana in nikoli dokončna.*«

Juvančeva misel je radikalna, še radikalnejša pa je misel nemškega filozofa Martina Heideggerja (1889-1976). Leta 1951 je Heidegger svoje predavanje z naslovom *Gradnja Prebivanje Mišljenje* - v slovenščini ga lahko beremo v njegovih *Predavanjih in sestavkih* (2003) – začel s presenetljivo napovedjo, da njegov »miselni poskus sploh ne predstavlja gradnje iz gradbeništva in tehnike, temveč sledi gradnji nazaj na področje, v katero spada vse, kar *je*.« Področje, v katero spada vse, kar *je*, pa je *prebivanje*: »[…] Način, po katerem mi ljudje na zemlji *smo,* je […] prebivanje. Biti človek pove: biti na zemlji kot smrtnik, se pravi: prebivati.« Kaj pa je potem gradnja? Ljudje mislijo, da je namen zgradb prebivanje v njih, kar je na prvi pogled popolnoma točno. Ta samoumevni pogled »jemlje gradnjo in prebivanje za dve ločeni dejavnosti«, razume ju, kot da sta v razmerju sredstva in namena – zgradbe gradimo zato, da bi v njih prebivali. Toda Heidegger je prepričan, da to instrumentalno razmerje »zastira bistvene odnose«: »Gradnja namreč ni le sredstvo in pot za prebivanje, gradnja je v sami sebi že prebivanje.« Z drugimi besedami: »Ne prebivamo, ker smo gradili, temveč gradimo in smo gradili, kolikor prebivamo, to je, smo *kot prebivajoči*.«

Na tem mestu uvodnik prekinjam, nadaljeval ga bom v sledeči številki.

Tomaž Sajovic